

УДК 343.149

ЗМІСТ ПОКАРАННЯ NATURE OF PUNISHMENT

Ющик О.І.,
*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права і криміналістики
юридичного факультету
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

Стаття присвячена висвітленню сутності та змісту такої кримінально-правової категорії, як покарання. Проаналізовано підходи різних вчених щодо визначення поняття покарання та його характерного змісту. Автор акцентує увагу на розкритті змісту поняття «покарання», при цьому зосереджує увагу як на законодавчому визначенні, так і науковому.

Ключові слова: покарання, зміст покарання, кара, захід примусу, обмеження прав та свобод засудженого.

Статья посвящена раскрытию сущности и содержания такой уголовно-правовой категории, как наказание. Проанализированы подходы различных ученых относительно определения понятия наказания и его характерного содержания. Автор акцентирует внимание на раскрытии содержания понятия «наказание», при этом сосредоточивает внимание как на законодательном определении так и научном.

Ключевые слова: наказание, содержание наказания, кара, мера принуждения, ограничения прав и свобод осужденного.

The article is devoted to the nature and content of such criminal legal category as punishment. The approaches of various scholars on the definition of punishment and its typical meaning. The author focuses on revealing the content of the concept of «punishment», with a focus on legal definition as well as scientific.

Key words: punishment, meaning punishment, penalty, set constraint, limiting the rights and freedoms of the convict.

Постановка проблеми. Кримінальне право розуміється як вчення про злочин і покарання. Між злочином і покаранням існує нерозривний зв'язок, однак ці поняття є різними. Злочин – це діяння, яке є небезпечним для суспільства, спрямоване проти прав та інтересів людини, суспільства, держави; покарання – це захід, спрямований на захист порушених прав та інтересів. Саме злочином є діяння, яке порушує закон, покарання є передбаченим законом захід державного впливу, реакція держави на злочинну поведінку людини. Таким чином, злочин і покарання, хоча і взаємопов'язані між собою, не можуть існувати ізольовано один від одного, але пов'язані як дія і протидія, як безпека і усунення небезпеки, як шкода і боротьба зі шкодою, як порушення закону і відновлення закону. Саме покарання слугує тим ефективним засобом, за допомогою якого ліквідується конфлікт, який виникає між державою і особою, відновлюється нормальний стан існуючого правопорядку і одночасно ресоціалізує особистість злочинця [1, с. 3].

Стан дослідження. Питання, що стосуються змісту, поняття покарання неодноразово досліджувались у працях вчених криміналістів, як вітчизняних так і зарубіжних, зокрема Т.А. Денисової, В.К. Дуюнова, В.І. Зубкова, І.І. Карпеца, В.Н. Орлова, С.В. Полубинської, І.Я. Фойницього.

Сьогодні залишається багато питань дискусійних та неоднозначних при висвітленні питання та характеристики змісту покарання. Тому **метою статті** є подальша теоретична розробка сутності та змісту покарання, з'ясування особливостей взаємодії наукових поглядів на проблему із законодавчим визначенням поняття покарання.

Виклад основного матеріалу. Урегулювання суспільних відносин неодмінно призводить до застосування кримінального покарання. Відповідно, воно повинно володіти загальними властивостями засобів нормативної регламентації. В теорії держави і права серед таких властивостей виокремлюють державний характер, формальну визначеність, забезпеченість реалізації примусом держави та ін.

Доцільно зауважити, що покарання володіє рядом особливостей та відмінностей по відношенню до інших заходів нормативно-правового регулювання. Це зумовлено суворістю впливу, особливістю застосування до конкретних осіб, що вчинили злочин, характеристикою обмежень прав та свобод засудженого, метою та соціальною роллю в державі. Відповідно, існують особливі вимоги до застосування, які відповідають меті покарання, а також його характеру як позбавлення та обмеження.

Покарання як заходи примусу, на думку Л.С. Белогриц-Котляревського, не можуть визначатись а пріорі, так як в різні періоди суспільного розвитку вони піддаються суттєвим змінам, наприклад,

у зв'язку із економічними процесами, так, практика деяких покарань, особливо, тюремного ув'язнення, вимагає поступового накопичення великих фінансових засобів, або ж із етичними, культурними процесами. Ось чому теорія відмовляється від зазначення виду покарання, який би відповідав всім епохам, обмежується визначенням покарання і його ознак [2, с. 253].

Вчення про покарання – пенологія – містить три структурних елементи (інститути): інститут покарання, інститут призначення покарання та інститут звільнення від покарання. Досить важливим є питання поняття покарання, як вихідного терміну, необхідного для розуміння інституту покарання в цілому.

Як зазначав Гегель: «Теорія покарання є частиною позитивної науки про право, яка найгірше за всіх розроблена в сучасний період, тому що при застосуванні в цій теорії лише розуму не достатньо, а безперечно необхідне поняття» [3, с. 144].

Під терміном «поняття» у різноманітних енциклопедичних, мовних та фразеологічних словниках розуміють логічно оформлене відображення загальних та істотних властивостей предметів і явищ дійсності. Будь-яке поняття в тій чи іншій галузі знань називають терміном. Термін (поняття) є однією з форм абстрактного мислення, що відображає суттєві ознаки досліджуваного об'єкту [4, с. 264].

Слід відмітити, що і сьогодні в кримінально-правовій доктрині в аспекті покарання не існує чіткого формулювання поняття покарання. В умовах соціально-історичних змін доцільно по новому поглянути на ті основоположні поняття, які закріпились в науці кримінального права стосовно інституту покарання, і в кримінально-правовій літературі, і в новому Кримінальному кодексі України трактуються неоднозначно й найчастіше з попередніх – застарілих позицій.

Саме в новому розумінні потребує дослідження різноманітних аспектів проблеми поняття кримінального покарання – сутності і змісту покарання, його функціональних можливостей і мети, а також визначення поняття кримінального покарання в законі і в теорії.

Саму в цьому аспекті можна погодитись із Т.А. Денисовою, що розкриваючи поняття покарання, треба зазначити ще одну закономірність: у будь-якому науковому понятті, у тому числі понятті покарання, зміст і обсяг тісно пов'язані між собою і не можуть штучно розширюватися або звужуватися. «Цей взаємозв'язок обсягу і змісту поняття знаходить розкриття у відомому формально-логічному законі їхнього зворотного співвідношення. Відповідно до цього закону збільшення обсягу поняття веде до зменшення його змісту і, навпаки, – розширення змісту веде до зменшення обсягу». Дослідження даного питання неможливе без визначення змісту терміна

«поняття» і тлумачення деяких філософських категорій, а саме: сутності, змісту, форми та з'ясування їх функцій у визначенні поняття покарання. До того ж, саме поняття того чи іншого явища або предмета дає змогу встановити його основні ознаки і показати між ними логічний зв'язок [5, с. 170].

Дослідження та аналіз поняття покарання, його юридичної природи є важливим, оскільки без нього неможливо усвідомити зміст, спрямованість, мету, попереджувальне та виховне значення. Як вже зазначалось, покарання є вираженням юридичних (суспільних) відносин, які виникають між державою і злочинцем, тому до кримінально-караних діянь можуть бути віднесені тільки ті діяння, які змінюють, знищують або загрожують інтересам держави і суспільства. Тому з метою покарання членів суспільства, кожна держава встановлює в правових актах (кодексах) перелік конкретних діянь, вчинення яких заборонено від загрозою покарання.

Основним завданням КК України відповідно до ст. 1 є правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Саме для здійснення цього завдання діючий кодекс встановлює підстави і принципи кримінальної відповідальності, визначає, які суспільно небезпечні діяння є злочинами та які покарання застосовуються до осіб, що їх вчинили [6, с. 3].

Визначення та встановлення суспільно небезпечних діянь, а також передбачення покарання за них залежать від того, в межах якої суспільно-економічної формації вони існують, які політичні, моральні, культурні, соціальні погляди, тобто в якій ідеології розвивається та панує суспільство і держава. Можна погодитись із І.І. Карпецем, що види і система покарань відображають пануючі в тому чи іншому суспільстві погляди на засоби боротьби зі злочинністю. Тому система покарань зароджується і формується в законі відповідно до поглядів на боротьбу із злочинами і відображає результати розвитку суспільства, відповідає певним етапам його розвитку [7, с. 11].

Дослідження історії виникнення та розвитку покарання показало, що еволюція покарання залежала саме від суспільства, його розвитку, ідеології, культури, моральності і виборі засобів боротьби із злочинністю. Тому кримінальний закон і покарання повинні відповідати тим умовам життя суспільства, стану економіки та фінансів держави, етичним і правовим поглядам, які відображають суспільні відносини та устрій держави.

Доцільно зазначити, що внаслідок зміни суспільно-економічних формацій спостерігаються і зміни в понятті суспільно небезпечних діянь (злочину), в змісті і меті кримінального покарання. Тобто соціальні зміни безпосередньо впливали на поняття, характер, мету, систему і види покарань. Так, будь-які зміни впливають на законодавство і одночасно виликають дискусії серед учених та практиків.

На законодавчому рівні перше визначення покарання було закріплено в керівних началах 1919 року: покарання – це заходи примусового впливу, за допомогою яких влада забезпечує порядок суспільних відносин від порушення останнього (злочинців). В подальшому ні один законодавчий акт радянського періоду не містив визначення кримінального покарання, тим більше КК УРСР 1922 року замінив поняття «покарання» поняттям «заходи соціального захисту».

Кримінальний кодекс 1960 року не містив визначення покарання. Тільки в 2001 році КК України в ч. 1 ст. 50 закріплює визначення поняття покарання, хоча необхідно зазначити, що це визначення не є досконалим і вичерпним. В кримінально-правовій доктрині поняття покарання досліджувалось багатьма вченими криміналістами, але єдиного підходу до розуміння цього терміну не існує.

Особливістю дослідження поняття покарання полягає в тому, що його визначення передбачене законом (ст. 50 КК України). Кримінальне покарання як поняття в кримінально-правовому розумінні виражає основні положення, якими керується суспільство і держава, застосовуючи до осіб, які визнанні винними у вчиненні злочинів, заходи впливу, визначаючи їх зміст і мету, принципи призначення та виконання. Безумовно, кримінально-правова наука і практика в усі часи проявляли велику зацікавленість до визначення поняття покарання.

Проблема покарання, його поняття, зміст постійно знаходились в центрі уваги вітчизняної науки кримінального права. Стосовно поняття кримінального покарання, змісту, цілей, ознак висловлювались десятки точок зору.

Наприклад, М.Д. Шаргородський писав, що це є захід державного примусу, що застосовується тільки судовою владою до осіб, які вчинили злочин. Покарання виражає негативну оцінку злочинця і його діяння державою, полягає в позбавленні злочинця належних йому благ. Покарання має на меті попередження вчинення нових злочинів з боку осіб, які їх вчинили, та інших нестійких членів суспільства [8, с. 6-7].

Саме таку точку зору визнавала більшість вчених, що покарання за своїм змістом є карою, що будь-яке покарання являє собою кару за вчинений злочин, є заходом примусу.

В більшості сучасних підручниках з кримінального права вказуються такі ознаки покарання, як захід державного примусу, що застосовується незалежно від волі особи. Вказаний захід полягає в передбаченому законом обмеженні чи позбавленні прав і свобод засудженого. Може призначатися лише за вчинене діяння, що визначене кримінальним законом як злочин. Лише за обвинувальним вироком, що встановлюється від імені держави, призначається лише судом. Покарання завжди носить особистий характер [9, с. 159]. Ознаки покарання не є вичерпними, їх кількість може бути більшою. Наприклад, розглядаючи різні тлумачення покарання, В.М. Орлов виокремив двадцять шість основних характеристик поняття покарання [10, с. 77].

Іншою є думка С.І. Демент'єва, який вважає, що покарання – це кара, тобто умисне заподіяння винному встановлених законом страждань і позбавлень, спеціально розрахованих на те, що він їх буде зазнавати [11, с. 45].

М.І. Бажанов вважав, що покарання супроводжується виховними заходами при відбуванні покарання. Але вони не є ознаками покарання. Суттєвою ознакою, що забезпечує мету покарання, є кара [12, с. 131-132].

Огляд кримінально-правової літератури показав, що поняття покарання використовується в різноманітних значеннях: як реакція держави на вчинений злочин; як правовий наслідок вчинення злочину; як спосіб (форма) кримінальної відповідальності; як засіб (інструмент) кримінально-правової боротьби із злочином; як кара (відплата) винному за вчинене; як форма (захід) державного примусу, що застосовується до винного; як біль (позбавлення, страждання), шкода, яка спричиняється на основі судового вироку винному у вчиненні злочину [13, с. 26-27].

Зазначені ознаки характеризують та розкривають ту чи іншу властивість кримінального покарання, що має право на існування, теоретично може бути відображено в понятті покарання або навіть прийнято за основу при його визначенні. Оскільки кожне явище володіє своєю особливою сутністю, яка, в першу чергу, повинна знайти відображення в його визначенні серед наведених багатозначних значень і властивостей покарання, слід виокремити те головне, що тільки і складає зміст даного явища і поняття – його найбільш важливі характерні властивості, що визначають зміст його існування, соціальне призначення і роль в житті суспільства.

Під покаранням розуміють негативну оцінку злочинця і його діяння з боку держави і суспільства, захід державного примусу, що призначається від імені держави до особи, визнаної у встановленому законом порядку винною у вчиненні злочину, полягає в передбачених кримінальним законом позбавленні і обмеженні прав і свобод засудженого.

В своєму дослідженні 1889 року І.Я. Фойницький покарання розглядає як примус, що застосовується до особи, яка вчинила злочин. Даний примус може приймати різноманітні форми фізичного і психічного впливу на особу; погроза застосування здійснює психічний, а виконання – в основному фізичний вплив; але властивість примусу належить кожному покаранню. Примус це певне позбавлення бо страждання; тому будь-яке покарання спрямоване проти певного блага, що належить винному. В той же час покарання – це засіб охорони системи правопорядку [14, с. 9].

На думку А.А. Арямова, покарання як соціально-правовий феномен можна визначити таким чином – це формально визначений, процедурно обумовлений захід державного примусу, детермінований в процесі своєї реалізації змін свідомості суб'єкта, до якого він застосовується, його поведінка в суспільстві і структурно-функціональний розвиток самого суспільства. Тобто застосування покарання спрямовано

на розвиток світогляду покараної особи, її відношення до держави і суспільства, та відношення держави і суспільства до неї (пряма та зворотна залежність). Подібна дихотомія визначення покарання (як кримінально-правового інституту і соціально-правового явища здатна найбільш повно розкрити його природу [15, с. 66-70].

Зміст покарання полягає в тому, що його застосування є карою за вчинений злочин, в порядку обмеження правового статусу людини.

Якщо детально проаналізувати норму Кримінального кодексу України стосовно поняття покарання, то в ч. 1 ст. 50 не міститься слово «кара». Покарання розглядається як захід примусу, що застосовується до особи, яка вчинила злочин, і полягає в обмеженні прав і свобод засудженого.

На думку М.Д. Шаргородського, покарання – це позбавлення злочинця належних йому благ, виражає негативну оцінку особи і його діяння державою. У особи, щодо якої застосовується покарання, неминуче спричиняються певні страждання. Саме ця властивість є необхідною ознакою покарання, що робить його карою. Поняття кара визначається ним на підставі трьох основних ознак: «Покарання є карою тому що: 1) призначається за вчинене діяння; 2) знаходиться у відповідності із вчиненим діянням; 3) є примусом і спричиняє страждання» [16, с. 16].

Характеризуючи поняття покарання дане в ч. 1 ст. 50 КК, бачимо, що у визначенні покарання не зазначається, що це є кара за вчинений злочин. Хоча в ч. 2 ст. 50 КК сформульовано, що метою покарання є не тільки кара. Деякі вчені вважають, що «покарання» і «кара» є синонімами. А визначення покарання як заходу державного примусу вказує на ознаки. І.С. Ной визначає покарання як захід примусу, пов'язаний з кримінальною карою [16, с. 22].

Точка зору В.К. Дуюнова є категоричною, вчений вказує, що кримінальне покарання за своїм змістом являє собою не примус, а кару. Кара – це засудження, докір винному за вчинене, тобто кримінальне покарання – це зовнішній прояв кари (засудження, докору), одна із форм, в яких кара реалізується. Кара – це сутність, внутрішній зміст кримінального покарання, останнє призначено бути формою карального впливу на винного з метою виправлення засудженого, попередження нових злочинів [13, с. 27].

Відомий вчений А.А. Піонтковський зазначав, що будь-яке покарання являє собою кару за вчинений злочин, так як за своїм змістом завжди пов'язане з спричиненням засудженому за вироком суду певних страждань. Це необхідна властивість будь-якого покарання – кара [17, с. 26].

Висновки. Слід зауважити, що зміст покарання, посилення роль покарання, а також збільшення суворості передбачених прав і свобод засудженого необхідно для того, щоб покарання могло лякати злочинця і вливати на нестійких громадян. Тому основним змістом покарання є органічно включені в себе начала переконання і примушування, кари і виховання, а також містити і елемент погрози застосування кари. Таким чином, покарання, з одного боку,

є мірою державного примусу, що застосовується судом до особи, яка винна у вчиненні злочину, а також у спричиненні засудженому певних позбавлень або обмежень його прав і свобод (кари), а з іншого боку – встановлюється державою в інтересах суспільства для досягнення корисного результату. Так, примус (кара) – це засіб, шляхом якого досягається бажаний результат.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Зубкова В.И. Уголовное наказание и его социальная роль: теория и практика : монография. – М. : Норма, 2002. – 230 с.
2. Белогриц-Котляревский Л.С. Учебник русского уголовного права. – Киев, 1903.
3. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – М., 1990.
4. Педагогіка вищої школи: словник-довідник / [упор. О.О. Фунтікова]. – Запоріжжя : ГУ «ЗІДМУ», 2007. – 404 с.
5. Денисова Т.А. Кримінальне покарання та реалізація його функцій /дис. канд.юрид. наук. – К., 2010.
6. Кримінальний кодекс України. – К., 2013.
7. Карпец И.И. Наказание: социальные, правовые и криминологические проблемы. – М. : Юрид. Лит., 1973.
8. Шаргородский М.Д. Наказание по советскому уголовному праву. – М., 1958. – 350 с.
9. Кримінальне право України: Загальна частина : підручник – 2-ге вид., перероб. і доповн. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – 480 с.
10. Орлов В.Н. Понятие уголовного наказания / Энциклопедия уголовного права. Т. 8. Уголовная ответственность и наказание. – Издание проф. Малинина В.Б. – СПбГКА, СПб, 2007.
11. Дементьев С.И. Лишение свободы. Уголовно-правовые и исправительно-трудовые аспекты – Ростов : Изд-во Ростовского университета, 1981. – С. 45.
12. Бажанов М.И. Уголовное право Украины. Общая часть. – Днепропетровск, 1992.
13. Дуюнов В.К. Проблемы уголовного наказания в теории, законодательстве и судебной практике. – Курск : РОСИ, 2000.
14. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением. – СПб, 1989.
15. Арямов А.А. Наказание и его назначение : монография. Челябинск ЧЮИ МВД РФ, 2002.
16. Ной И.С. Вопросы теории наказания в российском уголовном праве. – Саратов : Изд-во Саратовского ГУ, 1962.
17. Курс советского уголовного права. – М. : Наука, 1970. – Т. 3. – С. 26.